

УДК 373.3.091.2

АЛЛА ХОМЕНКО
(Полтава)

ВИХОВАЛЬНІ СИТУАЦІЇ У ВЗАЄМОДІЇ ВЧИТЕЛЯ Й МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Обґрунтовано психологічно комфортні виховальні ситуації в процесі особистісно орієнтованої взаємодії вчителя й молодшого школяра. Схарактеризовано психолого-педагогічні засоби створення і розв'язання ситуацій емпатії, індивідуальної підтримки і взаємодопомоги, успіху, моральної вимоги.

Ключові слова: відносини, взаємодія, вчитель, молодший школяр, виховальна ситуація.

Перехід у багатьох регіонах України традиційної освіти й виховання до особистісно орієнтованих викликає чимало запитань і ставить перед учителями загальноосвітньої школи першого ступеня специфічні проблеми, на які на сучасному етапі розвитку педагогічної науки й шкільної практики не завжди вдається знайти обґрунтованої відповіді. Аналіз процесу виховання у початковій ланці освіти свідчить, що в своїй більшості вчителі початкових класів не повною мірою володіють засобами формування особистісно орієнтованих відносин, не вміють моделювати цілісну систему виховної роботи на індивідуально-гуманістичній основі, і таким чином, прогнозувати, передбачати результати власної професійної діяльності. Проблема формування особистісно орієнтованих відносин розглядається нами в контексті особистісно-соціального виховання й гуманістичної спрямованості професійної діяльності вчителя.

На основі даних логіко-теоретичного парадигмального аналізу й синтезу філософської, психолого-педагогічної літератури ми дійшли висновку, що формувати особистісно орієнтовані відносини без усвідомлення значення психологічно-комфортних виховуючих ситуацій є не можливим. У зв'язку з цим значної уваги заслуговує характеристика виховальної ситуації, зроблена Б. Ліхачовим [4, с. 17]. На його думку, виховальна ситуація характеризується: по-перше, спрямованістю на задоволення життєвих потреб і цінностей вчителя й учня та природнім стимулюванням їх до взаємодії; по-друге, зосередженістю і проявом у ній реально існуючих у суспільстві соціальних залежностей; по-третє, необхідністю морального вибору вчинка, спрямованості поведінки в цілому усіма учасниками взаємодії; по-четверте, залученням у різноманітні відносини учасників виховного процесу, спонуканням, стимулюванням їх до активного виявлення морально-естетичних позицій, внутрішніх сил у діяльності й спілкуванні, виробленням активної життєвої позиції; по-п'яте, здійсненням у результаті активних взаємовідносин виховуючих взаємовпливів і взаємодій, формування системи звичної моральної свідомості й мислення, звичних форм поведінки, особистісно-психічного розвитку.

Таким чином, виховальна ситуація – це створення умов, які забезпечують розвиток певних якостей і властивостей особистості; це те, що здатен організувати вчитель. Мету розв'язання виховальної ситуації ми вбачаємо у формуванні в учня вчинку як самоцінності. У цьому випадку молодший школяр свідомо сприймає моральні цінності вчителя і за допомогою стосунків із ним засвоює соціальні форми поведінки. Виховальна ситуація передбачає зв'язок внутрішнього розвитку особистості дитини з розвитком її здібності виробляти і змінювати ставлення до самої себе. Правильно побудована виховальна ситуація спонукає молодшого школяра до дій, викликає позитивну емоційну реакцію.

„Педагогічна діяльність, – на думку К. Ушинського, – є одним із видів практичного мистецтва” [8, с. 194]. Її творчий характер зумовлено тими обставинами, що зміст педагогічної діяльності перебуває у постійній зміні й розвитку. Семантика таких ситуацій у виховному процесі початкової школи безмежна. Проте, враховуючи психологічні закони розвитку особистості молодшого школяра, спираючись на принципи гуманної педагогіки, визнаючи необхідність встановлення більш органічного зв'язку між педагогічною теорією і практикою, ми обґрунтовуємо наступні різновиди виховальних ситуацій, розв'язання яких сприяє, на наш погляд, взаєморозвитку вчителя і учня в процесі формування особистісно орієнтованих відносин.

Це ситуація емпатії, ситуація індивідуальної підтримки і взаємодопомоги, ситуація успіху і ситуація моральної вимоги. Власний досвід, спостереження за реальними відносинами учителя і учнів у початковій школі свідчить, що навіть разове переживання учнем емпатії, підтримки, допомоги, успіху може докорінно змінити ступінь психологічного комфорту у відносинах із учителем, ритм і стиль його спілкування, діяльності й поведінки.

Аналіз сучасних педагогічних наукових досліджень (Т. Гаврилової, Е. Кайрис, С. Максимець) дозволяє констатувати, що емпатія розглядається як процес, як умова і як властивість особистості. Емпатійна виховальна ситуація – це емоційна ситуація, у якій відображена потреба суб'єктів взаємодії один в одному і визначається характер поведінки в спілкуванні й діяльності. У цій ситуації актуалізуються ціннісні орієнтації відносин, формується особистісна мотивація. Відображення світу переживань учня і трансформація відображених переживань у власні надає можливість учителю зрозуміти і прийняти особистість учня як самоцінність і на цій основі будувати особистісні сто-

сунки з ним. Ми вважаємо, що ситуація емпатії є початковим, пусковим механізмом формування гуманних особистісно орієнтованих відносин учителя і учнів. У аспекті міжособистісних відносин ситуацію емпатії розглянуто нами як розуміння і емоційний відгук на переживання іншого.

У молодшому шкільному віці підґрунтям формування емпатії є розвиток рефлексії, засвоєння моральних знань, усвідомлена поведінка. У ситуації емпатії молодший школяр засвоює емпатійні дії вчителя як еталон. Якщо вчинок учня позитивно (емпатійно) оцінюється вчителем, учень переживає задоволення. У результаті відбувається зсув мотиву на мету – молодший школяр сам намагається бути емпатійним і самостійним. У ситуації емпатії, на нашу думку, народжується головна якість особистісно орієнтованих відносин – довіра між учителем і учнем. Довіра до іншого – вихідна умова людського спілкування, а також вихідні психологічні відносини між людьми. „Довіра існує як суб’єктивна соціальна позиція відносно іншого у внутрішньо особистісному (інтрасуб’єктному) просторі, й її існування „виноситься” зовні, породжуючи, видозмінюючи якісні особливості міжособових відносин” [6, с. 23].

Аналіз ситуацій емпатії, які виникають у процесі особистісно орієнтованої взаємодії вчителя і молодших школярів, показує, що умовами виникнення довіри виступають особистісна значущість, авторитетність вчителя для учня і безпека особистісної активності дитини. Взаємна довіра вчителя і учня передбачає взаємопроникнення в змістовні цінності один одного, породжує нові смисли в стосунках. Саме тому таке взаємопроникнення є творчо-продуктивним. Це надає нам можливість прогнозувати особистісне зростання кожного з учасників взаємодії в ситуації емпатії і припустити, що ступінь довіри учня до вчителя (оскільки вчитель керує процесом розв’язання виховальної ситуації) є динамічною характеристикою і визначає якісну сторону перебігу ситуації емпатії у процесі формування особистісно орієнтованих відносин.

У процесі виховуючої взаємодії ситуація емпатії сприяє виникненню іншої виховальної ситуації – ситуації індивідуальної підтримки і взаємодопомоги. Технологія індивідуальної підтримки розроблена в зарубіжній гуманістичній психології. Особливу цінність складають праці К. Роджерса, який вважав основним завданням педагога – допомогти дитині в її особистісному зростанні. Педагогічна допомога і підтримка виступають ключовими позиціями у характеристиці особистісно орієнтованої взаємодії (Ш. Амонашвілі, А. Бойко Є. Бондаревська, В. Білоусова, І. Бех, О. Столяренко, В. Сухомлинський). На думку вчених, основу педагогічної підтримки складає гуманістичне мислення вчителя, його здатність бачити в дитині не учня, а людину, яка розвивається.

Підтримка є базовою потребою формування і розвитку особистості молодшого школяра. Завдяки їй здійснюється моральна регуляція поведінки, визначається спрямованість мислення, почуттів і волі, вона виступає джерелом активності дитини. „Предметом педагогічної підтримки виступає процес спільного з дитиною визначення її власних інтересів, цілей, можливостей і шляхів подолання перешкод, що заважають їй зберегти людську гідність і самостійно досягти бажаних результатів у навчанні, самовихованні, спілкуванні, способі життя” [7, с. 13]. Є. Бондаревська зазначає, що „...підтримка виявляє сутність гуманістичної позиції педагога відносно дітей. Це відповідь на природну довіру дітей, які шукають у вчителя допомоги і захисту, це розуміння їх беззахисності й усвідомлення власної відповідальності за дитяче життя, здоров’я, емоційне самопочуття, розвиток” [2, с. 12].

Для створення і розв’язання ситуації індивідуальної підтримки і взаємодопомоги вчитель мусить знати характерологічні особливості учня, вміти виявляти його

особистісні проблеми. Підтримуючи учня, вчитель одночасно і допомагає йому у формуванні адекватної самооцінки, самоствердженні себе як особистості, формуванні гуманного ставлення до оточення. Проте цей процес має і зворотній зв'язок. Підтримуючи учня, вчитель розвиває, поглиблює й укорінює такі необхідні для формування гуманних особистісно орієнтованих відносин якості власної особистості як доброзичливість, повага, емпатія, чуйність, щирість, тактовність, толерантність. У процесі розвитку ситуації взаємодопомоги і підтримки реалізовано ціннісний аспект ставлення до людини. Цінність іншого визначається тільки тоді, коли усвідомлюєш цінність власної особистості.

У дослідженнях І. Беха, Н. Дятленко, О. Кононко самоповагу розглянуто як ціннісне ставлення до себе крізь призму проблеми життєтворчості, як властивості особистості, що характеризується відносно стійким, позитивно забарвленим ставленням до себе, акумулюючи узагальнені переживання своєї цінності для значущих людей та усвідомлення своїх чеснот.

У ситуації індивідуальної підтримки і взаємодопомоги самоповага складає зміст емоційно-ціннісного ставлення до себе і проявляється у самосприйнятті й самовпевненості. Зазначимо, що в ситуації індивідуальної підтримки і взаємодопомоги вчитель допомагає учню у вирішенні особистісних проблем, підтримує прояв ціннісно-гуманних якостей, а також сприяє моральній саморегуляції у відносинах, тим самим розвиває і закріплює самоповагу учня. Відбувається дія алгоритму: проблема дитини – спільний пошук рішення – вчинкова діяльність – оцінювання – задоволення результату – самоповага. Це дозволяє зробити висновок, що самоповага є динамічною характеристикою розв'язання виховальної ситуації індивідуальної підтримки та взаємодопомоги і виступає її якісним показником.

Інтеракційний аналіз взаємодії вчителів і учнів показує, що виховуюча ситуація індивідуальної підтримки і взаємодопомоги тісно пов'язана із ситуацією успіху, яка створює умови для реалізації особистісних потенціалів молодшого школяра, підвищує його статус, значущість внеску у вирішення спільних завдань. „Головний смисл діяльності вчителя полягає в тому, щоб створити кожному вихованцеві ситуацію успіху”, – вважає А.Белкін [1, с. 30].

У контексті особистісно орієнтованих відносин успіх ми розглядаємо як оптимальне співвідношення єдності очікувань батьків і вчителя, самого молодшого школяра і результатів його спілкування і вчинкової діяльності. Зазначимо, що успіх завжди супроводжує виникнення такої фундаментальної емоції людської особистості як радість. Радість вивільнює творчі сили, творчі сили створюють якість, а якість праці викликає радість. На основі цього почуття в учня формуються нові мотиви взаємодії з учителем, змінюється рівень самооцінки, самоповаги.

Молодший школяр не стільки усвідомлює ситуацію успіху, скільки переживає її. У педагогічному розумінні це результат продуманої і підготовленої стратегії особистісної взаємодії, яка обов'язково передбачає відповіді на питання: „В ім'я чого?”, „Якими засобами?”. У ситуації успіху вчитель на деякий час підсилює акцент на позитивних якостях учня у взаємодії, при цьому не зважає на наявні недоліки. Коли учень повірить у свої сили, вчитель тактовно вказує на недоліки і спонукає його до спільного, а потім і самостійного їх виправлення.

Педагогічна технологія „створення ситуації успіху” (за А. Белкіним) включає створення різноманітних видів радості (здійснена радість, неочікувана радість, загальна радість, сімейна радість, радість пізнання). Важливим моментом організації цієї ситуації є те, що у досягненнях учня оточуючі бачать результати своєї праці, а він розуміє, що особистісна радість від успіху – це радість підтримки, розуміння, прий-

няття і визнання іншими. У цьому виявляється моральна сутність реакцій дитячого і педагогічного колективів та родини на успіхи школярів.

Вивчення наукових джерел, творів видатних педагогів (Ш. Амонашвілі, А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського), власний педагогічний досвід, спостереження за перебігом ситуацій успіху у виховному процесі початкової школи спонукали нас до пошуку факторів, при яких ситуація успіху найбільш ефективно забезпечує ціннісний розвиток і вчителя, і молодшого школяра в процесі формування особистісно орієнтованих відносин. Зауважимо, що метою і результатом ситуації успіху у відносинах є значущість власної особистості для іншого.

У контексті особистісних відносин учителя і молодшого школяра – це реалізація потреби персоналізації з боку учня і особистісно-професійне самовдосконалення вчителя. Змістовно-порівняльний науково-теоретичний аналіз та аналіз суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителів і учнів показує, що результат вирішення ситуації успіху визначається такими чинниками.

1. Особливостями рефлексії суб'єктів взаємодії-відображення вчителем і молодшим школярем внутрішнього світу один одного і діагностика власних рис характеру у відносинах. Рефлексивні процеси, відповідно сучасним психологічно педагогічним дослідженням, є невід'ємною характеристикою міжособистісної взаємодії. Навчання молодшого школяра способом міркування про власну особистість, ієрархію у відносинах із оточуючими, оцінка власної діяльності й спілкування має першочергове значення у встановленні індивідуальних стосунків.

Як показує аналіз взаємодії вчителів, учнів та їх батьків, оцінка вчителем особистісних проявів молодшого школяра зумовлює аналогічну оцінку однокласників та батьків і формує самооцінку. Пам'ять дітей, які досягають успіху в спілкуванні й діяльності, виконує роль „банку інформації”, який надає впевненості у власних силах і здібностях при вирішенні чергової проблеми або завдання. У процесі індивідуально-гуманістичної взаємодії вчитель разом із батьками за допомогою методів самопізнання вчить дитину „дивитися на себе з боку”, розуміти як в дійсності її спілкування, діяльність і поведінка оцінюються оточуючими. „Через інших ми робимося самими собою, – стверджував Л.Виготський. – Особистість стає для себе такою, якою вона є в собі, через те, що вона висуває до інших” [3, с. 124].

Отже, гармонія між зовнішньою поведінкою і внутрішнім світом досягається тільки міркуванням про себе і про цінність іншого, тобто рефлексією.

2. Динамізм особистості вчителя – здатність активного впливу на учня. Динамізм учителя проявляється у внутрішній енергії, ініціативі, різноманітності педагогічних впливів і визначає його особистісну флексібельність. Спостереження показує, що вчитель, який володіє цією якістю, не тільки вільно встановлює емоційно-емпатійний контакт із молодшими школярами, а й ефективно впливає на характер вчинкової діяльності учнів, їх спілкування і поведінку. Динамізм учителя також виявляється у здібності до вольового впливу і логічного переконування, це доброзичлива вимогливість і почуття гумору, самостійність й ініціатива у прийнятті рішень, організаційні здібності й творчість у взаємодії. Унаслідок активного впливу вчителя відбуваються якісні зміни в особистості учнів.

У процесі особистісно орієнтованих відносин не може бути стандартних підходів до використання способів виховного впливу. „Ніякий засіб не можна розглядати відокремлено від системи. Ніякий засіб взагалі, хоч би який ми не взяли, не можна визнати ні добрим, ні поганим, якщо ми розглядаємо його окремо від інших засобів, від цілої системи, від цілого комплексу впливів”, – зауважував А. Макаренко [5, с. 65]. Таким чином, динамізм особистості вчителя визначено як здібність обирати доцільні,

відповідні виховальній ситуації методи впливу на учнів і є якісним показником рівня професійної майстерності вчителя у процесі формування особистісно орієнтованих відносин.

3. Емоційна врівноваженість учителя. Визнання емоцій стрижневою особливістю особистості, зв'язок їх із спрямованістю особистості, її світоглядом, ціннісними орієнтаціями обґрунтовано у дослідженнях В. Вілюнаса, Б. Додонова, В. Семиченко, П. Якобсона та ін. У відносинах із молодшими школярами емоційна врівноваженість учителя проявляється у толерантності при здійсненні своїх намірів, у витримці й самовладанні у психологічно нестабільних, інколи стресових, ситуаціях. Зазначимо, що без цієї якості, на наш погляд, неможливе ефективне керування формуванням особистісних відносин із учнем, тому вона також виступає якісним показником рівня професійної майстерності вчителя. Отже, особливості рефлексії суб'єктів взаємодії, динамізм особистості і емоційна врівноваженість вчителя є вагомими чинниками створення і розв'язання ситуації успіху, при цьому якісним показником виступає особистісна значущість суб'єктів інтеракції один для одного.

Правильна організація ситуації емпатії, ситуації індивідуальної підтримки і взаємодопомоги, ситуації успіху ведуть до розвитку моральної саморегуляції учня початкових класів у відносинах, у першу чергу, з учителем, батьками і однолітками. Відбувається це у ситуаціях моральної вимоги, де ціннісна вчинкова діяльність суб'єктів взаємодії взаємовпливає на розвиток гуманних рис особистості.

Педагогічна вимогливість, як шлях професійного педагогічного впливу в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, обґрунтована Б. Ліхачовим. Майстерність впливу педагогічною вимогливістю, на думку вченого, полягає у наданні дитини допомоги в подоланні зовнішніх і внутрішніх труднощів, перешкод і виробленні волі, розвитку самостійності й відповідальності, ініціативи і дисциплінованості. Спираючись у своєму дослідженні на думку Б. Ліхачова, вважаємо доцільним зазначити, що в процесі індивідуально-гуманістичної взаємодії учителя і молодших школярів педагогічна вимогливість переростає у доброзичливу педагогічну вимогливість, яка дозволяє учню свідомо регулювати свою поведінку у відносинах. В основі доброзичливої педагогічної вимогливості лежить людяність вчителя, як стрижнева якість його особистості.

Моральна саморегуляція, як проблема розвитку особистості учнів початкових класів, розглядається у дослідженнях І. Беха, О. Безверхого, І. Боязитової, Т. Гуменнікової, С. Максименко, О. Штихалюк. Аналіз цих досліджень показує, що першим кроком у розвитку моральної саморегуляції молодшого школяра є усвідомлення вчинків. Для розвитку моральної поведінки учня важливе розуміння вимог, які він виконує і які вчитель ставить до нього. Без зіставлення своєї діяльності, спілкування й поведінки з існуючими в школі правилами учень не може свідомо ставитися до справи. Усвідомлення себе як суб'єкта діяльності й спілкування необхідне йому для належного сприймання виховних впливів учителя, де вимоги поступово перетворено у регулятори поведінки.

Самоусвідомлення першокласника характеризується тим, що через усвідомлення зв'язків із навколишнім світом він поступово переходить до усвідомлення якостей власного характеру, взаємин з іншими людьми, які він особливо цінує, способів вчинкової діяльності, які приводять до бажаних результатів. Важливим показником самоусвідомлення є формування самооцінки, яка виступає в якості важливого регулятора поведінки учня, його активності в спілкуванні й діяльності. У зв'язку з тим, що самосвідомість і самооцінка формуються і проявляються в діяльності, під безпосереднім впливом соціальних факторів і насамперед спілкуванні учня з учителем, останній для формування адекватної самооцінки навчає його контролю власних

дій, їх вольовій регуляції, мистецтву взаєморозуміння, постановки цілей і доланню перешкод.

Моральна саморегуляція поведінки учня починається також із виховання самостійності, що є актуальним на всіх етапах історії вітчизняної педагогіки (А. Макаренко, О. Савченко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.). У контексті нашого дослідження самостійність молодшого школяра є складною інтегративною якістю, що визначено вмінням свідомо керувати спілкуванням, діяльністю й поведінкою відповідно власним поглядам і переконанням без допомоги вчителя. Це перехід до саморегуляції, внутрішнього обґрунтування свого вчинку, лінії поведінки, до вільного вибору способів дій у процесі власної життєдіяльності. Діяльність учителя в цьому аспекті полягає, на наш погляд, у діагностиці ступеня сформованості цієї якості, організації практичної вчинкової діяльності учнів для прояву самостійності, навчання прийомів саморегуляції у власній поведінці (самозаохоченню, самопереконуванню, самонавіюванню, самоаналізу). Зазначене дозволяє нам припустити, що самостійність молодшого школяра виступає якісним показником його особистісного зростання у відносинах із учителем у ситуації моральної вимоги.

У ході наукового пошуку ми дійшли висновку, що формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів забезпечується педагогічно доцільними засобами, до яких ми в першу чергу відносимо гуманістичні психолого-педагогічні технології – індивідуально-гуманістичне спілкування та високоморальна вчинкова діяльність, інноваційні методи суб'єкт-суб'єктної взаємодії та створення психологічного комфортних виховуючих ситуацій, що в цілісній єдності з психолого-педагогічними умовами забезпечують ефективність цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как её создать / А.С. Белкин. – Кн. для учителя. – М. : Просвещение, 1991. – 176 с.
2. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированого образования / Е.В. Бондаревская // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 11-16.
3. Выготский Л.С. Проблемы развития психики : [в 6 т.] / Л.С. Выготский ; / ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевский. – М. : Педагогика, 1982– . – Т.3. – 1982. – 368 с.
4. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций / Б.Т. Лихачев. – М. : Юрайт, 2000. – 523 с.
5. Макаренко А.С. Педагогические сочинения : [в 8 т.] / А.С. Макаренко ; / [ред. кол. М.И. Кондаков и др.]. – М. : Педагогика, 1985– . – Т.5. – 1985. – 333 с.
6. Скрипкина Т.П. Взаимодействие как основание межличностных взаимодействий / Т.П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 21-31.
7. Столяренко О. Педагогічна підтримка в особистісно зорієнтованій парадигмі виховання / О. Столяренко // Рідна школа. – 2004. – № 12. – С. 10-13.
8. Ушинський К.Д. Теоретичні проблеми педагогіки. Вибрані педагогічні твори : [в 2 т.] / К.Д. Ушинський ; / [ред. кол. В.М. Столетов та ін.]. – К. : Рад. шк., 1983– . – Т.1. – 1983. – 489 с.

Алла Хоменко.

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ СИТУАЦИИ ВО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ УЧИТЕЛЯ И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Обоснованы воспитательные ситуации в процессе личностно ориентированного взаимодействия учителя и младшего школьника. Охарактеризованы психолого-педагогические

средства создания и разрешения ситуаций эмпатии, индивидуальной поддержки и взаимопомощи, успеха, морального требования.

Ключевые слова: *отношения, взаимодействие, учитель, младший школьник, воспитательная ситуация.*

Alla Homenko.

EDUCATIVE SITUATIONS IN COOPERATION OF TEACHER AND JUNIOR SCHOOL PUPIL

Leading educative situations in the process of the personally oriented cooperation of teacher and junior school pupil are grounded. Psychology-pedagogical facilities of creation and decision of situations of empathy, individual support and mutual help, success, moral requirement are described.

Keywords: *relations, cooperation, teacher, junior schoolpupil, educative situation.*

Одержано 16.04.2009 р., рекомендовано до друку 25.05.2009 р.